

D1- Waardecreatie en Verdienvermogen

Samenvatting

In 2030 produceren primaire producenten in samenspel met ketenpartijen voedsel, grondstoffen en sierteeltgewassen op een volhoudbare wijze waarmee meerdere waarden zijn gediend: klimaatneutraal in kringlopen (circulair), met minimale emissies van nutriënten, chemische middelen, geur en fijnstof naar het milieu en de leefomgeving, met behoud c.q. ontwikkeling van biodiversiteit, op een wijze die recht doet aan dierenwelzijn en respect en waardering van de samenleving oogst (*Visie "Waardevol en Verbonden" en Realisatieplan Visie LNV*). Dat betekent dat sociale en ecologische waarden steeds vaker en uitvoeriger geïncorporeerd dienen te worden in de bedrijfsvoering en businessmodellen. Dit alles onder de noemer van meervoudige waarde-creatie.

Doel

Doel van dit thema is om door middel van geïntegreerd onderzoek te komen tot het vergroten van de waardering voor voedsel én van het bewustzijn ten aanzien van de verschillende maatschappelijke waarden die met de productie samenhangen. Dit vertaalt zich bijvoorbeeld in concrete oplossingen die de afstand tussen primaire producenten en burgers te verkleinen.

Teneinde dit alles te realiseren is adequaat verdienenvermogen voor de primaire sector, alsook voor andere ondernemers in het voedselsysteem, cruciaal (Maij et al, 2019). Brede maatschappelijke waarden – economisch, sociaal en ecologisch – dienen hierbij gewaarborgd en beloond te worden. Vandaar de oproep tot geïntegreerd onderzoek (interdisciplinair en transdisciplinair).

Deelprogramma's

Dit thema bestaat uit twee deelprogramma's:

- Vernieuwen bedrijfssystemen en verdienenvermogen van boeren
- Vernieuwing voedselsysteem en sociale innovatie

De twee deelprogramma's staan in de uitwerking uiteraard niet los van elkaar, en zijn nauw met elkaar verweven.

Visie

In 2030 produceren primaire producenten in samenspel met ketenpartijen voedsel, grondstoffen en sierteeltgewassen op een volhoudbare wijze waarmee meerdere waarden zijn gediend: klimaatneutraal in kringlopen (circulair), met minimale emissies van nutriënten, chemische middelen, geur en fijnstof naar het milieu en de leefomgeving, met behoud of zelfs ontwikkeling van biodiversiteit, op een wijze die recht doet aan dierenwelzijn en respect en die waardering van de samenleving oogst (*Visie "Waardevol en Verbonden" en Realisatieplan Visie LNV*).

Dat betekent voor actoren in het voedselsysteem dat behalve economische waarde, ook sociale en ecologische waarden steeds vaker en uitvoeriger geïncorporeerd dienen te worden in hun bedrijfsvoering en businessmodellen. Dit alles onder de noemer van meervoudige waardecreatie.

Doel

Doel van dit thema is door middel van integrale oplossingen de waardering voor voedsel en het bewustzijn ten aanzien van de verschillende maatschappelijke waarden die met de productie samenhangen te vergroten, en de afstand tussen primaire producenten en andere ondernemers in het voedselsysteem met burgers te verkleinen.

Een adequaat verdienvermogen voor de primaire sector, alsook voor andere ondernemers in het voedselsysteem, staat hierbij centraal om de omslag naar een duurzame (kringloop)-landbouw mogelijk te maken (Maij et al, 2019). Brede maatschappelijke waarden – economisch, sociaal en ecologisch – dienen hierbij gewaarborgd te en beloond te worden.

Deelprogramma's/ aspecten

Maij et al (2019) constateren dat door bedrijven goede stappen in de richting van duurzaamheid worden gezet, maar een verandering naar een volledig circulair landbouwsysteem is daarentegen nog ver weg. Dit vereist radicaal nieuw denken, alsmede investeringen in de landbouw en de rest van de economie. Met dergelijk onderzoek worden kennis en instrumenten aangeboden voor alle actoren in het agrarisch voedselsysteem om de genoemde omslag uit de visie integraal handen en voeten te geven.

Thema D1 bevat daartoe twee deelprogramma's:

A. Vernieuwing bedrijfssystemen en verdienvermogen van boeren

- Dit deelprogramma is gericht op de boer(in) en zijn of haar erf. Het richt zich op de identificatie en ontwikkeling van verschillende bedrijfs- en ontwikkelingsstrategieën voor verduurzaming en, teneinde een handelingsperspectief voor de boer(in) te bieden. Daartoe bevat het deelprogramma (o.a.) de volgende aspecten:
  - a. *Nieuwe teelten en productiewijzen*: vernieuwing van teelten, houderijsystemen of productiewijzen die bijdragen aan de verduurzaming én die meerwaarde in de markt opleveren voor primaire ondernemers. Voorbeelden zijn: zoutminnende teelten, strokenteelt, Kipster, forestry, voedselbossen e.d.
  - b. *Nieuwe bedrijfssystemen*: nieuwe bedrijfssystemen worden ontwikkeld die niet noodzakelijk onderscheidende producten opleveren maar wel duurzaam zijn én extra toegevoegde waarde opleveren. Voorbeelden zijn: Kipster, verticale landbouw, permacultuur, Nieuw Gemengd bedrijf, en Low External Input strategieën, zoals Pure Grazing, en 4Returns Commonlands.

- c. *Vernieuwende organisatie- en samenwerkingsvormen*: door een andere organisatievorm of door samen te werken kunnen primaire ondernemers meer toegevoegde waarde realiseren, zowel maatschappelijk alsook financieel economisch. Het gaat hierbij om zaken als verkorten van ketens, horizontale samenwerking, gebiedsorganisaties, samenwerken en ondernemen met burgers (CSA's). Concrete voorbeelden hiervan zijn: de Weerribben Zuivel, Amstelzuivel, Elke melk, A-ware, LNV experimenteergebieden Achterhoek en Schiermonnikoog, Herenboeren, Us Hof, en BoerenNatuur.
- d. *Meervoudige (cross-over) waardencreatie*: nieuwe maatschappelijke activiteiten en functies worden toegevoegd aan de boerderij zoals zorg, energieopwekking (en -distributie), of natuurdiensten en daarmee worden unieke cross-over waardecreatie systemen en/of ketens gerealiseerd. Zowel productie als beloning hiervan vragen aandacht. Dit kan op verschillende manieren gebeuren, denk aan verbrede of multifunctionele landbouw, het verrichten en belonen van Groene / Maatschappelijke Diensten, betalen voor ecosysteemdiensten (PES), etc.
- e. *Nieuwe onderscheidende product- en marktstrategieën op basis van kwaliteit*: nieuwe markten worden aangeboord of extra toegevoegde waarde wordt gerealiseerd met het creëren van kwaliteit in plaats van kwantiteit. Kortom, waardegroei in plaats van productiegroei. Voorbeelden hiervan zijn: doelgroep specifieke producten, versmarkten, kwaliteitsmarkten (in binnen- en buitenland) met gezondheid en/of duurzaamheid als uniek bewezen kwaliteitsaspect (zie bijvoorbeeld de aardappelen van Van Woerkum), en directe en rechtstreekse samenwerking tussen boeren en supermarkten om nieuwe concepten in het schap te krijgen.
- f. *Nieuwe consument/afnemer gebonden waarde oriëntatie*: Hoe kun je veranderende maatschappelijke waarden vertalen naar nieuwe producten en diensten? En wat vraagt het van een ondernemer om met die nieuwe waarde oriëntatie ook beter verdienvermogen te genereren. Kipster heeft dit gedaan door de haantjes bij slachtkuikens niet te doden, maar een leven te gunnen en via Lidl deze in een apart concept weer te verkopen.
- g. *Nieuwe burger gebonden financieringsvormen*: door afnemers actief te betrekken bij primaire bedrijven of door exclusieve leveringscontracten worden via directe betrokkenheid nieuwe bedrijfstvormen mogelijk gemaakt of meerwaarde gecreëerd. Daarnaast krijgt een ondernemer directe reflectie op de bedrijfsvoering. Denk hierbij aan concepten als Herenboeren, Pixelfarming en Varkenshof.

B. Vernieuwing voedselsysteem en sociale innovatie

Dit deelprogramma neemt het hele voedselsysteem als uitgangspunt. Dit systeem is een complex samenspel van subsystemen, spelers en spelregels. Het deelprogramma bevat (o.a.) de volgende aspecten:

- a. *Internationalisering kringlooplandbouw*: het creëren van een level playing field voor Nederlandse kringlooplandbouw initiatieven. Centraal hierbij staan de vragen: hoe organiseer je kringlooplandbouw in een open economie als de Nederlandse? Wat betekent de kringlooplandbouw voor de handelspositie van Nederland en de huidige internationale branding van de agrosector als 'tweede exporteur in de wereld'? Hoe positioneer je een circulair landbouwsysteem in een internationaal speelveld?
- b. *Nieuwe ketens, organisatievormen en eerlijke prijs*: 'Wat zijn de aangrijpingspunten in het voedselsysteem om de positie en verdienperspectief van primaire ondernemers te versterken? Wat zijn, met andere woorden, de 'systeemknoppen' waaraan gedraaid kan worden? Maar ook concretere vragen als: Wat zijn succesvolle of perspectief biedende strategische samenwerkingsverbanden voor primaire producenten door de keten heen? Wat zijn perspectiefvolle strategieën voor regionale samenwerking van boeren met andere actoren? En wat zijn de bijbehorende succes- en faalfactoren?
- c. *Beprijzen (monitarisering) van werkelijke kosten en sturingsvormen (true pricing en true cost)*: via experimenten-onderzoek nagaan welke werk- en communicatiewijze van 'true pricing' (waarbij maatschappelijke kosten en baten van voedsel in de prijs worden verdisconteerd) het meest effectief is in het bewerkstelligen van gedragsverandering. Hierbij kan gedacht worden aan de boer belonen voor het beheer of versterken van positieve maatschappelijke waarden (zoals een aantrekkelijk landschap) of aan het geven van informatie over de negatieve effecten van productiewijzen en de vertaling ervan in euro's (het zogeheten monetariseren);
- d. *Financiering transitie*. Transities leiden niet vanzelf tot nieuwe producten en markten maar behoeven ook tot nieuwe financieringsvormen en -voorwaarden, marktondersteuning of verandering van het financiële systeem. Daarom is het essentieel om te weten wat de mechanismen zijn in het financiële systeem die transitie van het landbouw en voedselsysteem belemmeren. Hoe kunnen deze mechanismen worden getransformeerd, zodat ze de transitie ondersteunen c.q. versnellen. Denk hierbij aan zaken als het omgaan met financiële risico's van fundamenteel vernieuwende innovaties in de primaire sector, en het versneld afschrijven van investeringen in bestaande bedrijfssystemen die uit-gefaseerd moeten worden.

- e. *Vernieuwen instituties en wegnemen institutionele belemmeringen.* Ondernemers die (fundamenteel) innoveren hebben in hun bedrijfsvoering te maken met belemmeringen door bestaande wetten en regels. Relevante vragen in dit verband zijn daarom: Wat is er nodig om vernieuwende, duurzame initiatieven te stimuleren, dan wel om experimenteeruimte voor deze initiatieven te creëren? Hoe om te gaan met systemische knelpunten in wet- en regelgeving? Welke regelgeving en instituties vormen een belemmering voor het creëren van nieuwe markten, en welke maatregelen kunnen ondersteunend werken? Wat zijn de cruciale kenmerken en mechanismen in nieuwe samenwerkingsverbanden, die bijdragen aan maatschappelijke waardencreatie én het versterken van handelingsperspectief de primaire producent, en waar staat wet- en regelgeving het realiseren van deze samenwerkingsverbanden in de weg en hoe kan dit worden opgelost?
- f. *Kennis/innovatie en onderwijssysteem.* Wat betekenen thema's als Welke innovaties in het Nederlandse Kennis & Innovatie systeem (K&I) zijn nodig om de primaire sector maximaal te ondersteunen om maatschappelijke doelen (klimaat, stikstof, biodiversiteit) te realiseren? Zaken die hierbij aan bod kunnen komen, zijn: vernieuwende vormen van publiek private samenwerking voor praktijk? Bijvoorbeeld onderzoek (bv. regionale proefbedrijven in eigen (boeren) beheer), en horizontale kennis uitwisseling en -ontwikkeling door en tussen boeren. Hoe kan het Onderwijs actueel aangehaakt blijven of zelfs de versnelling aanjagen door jonge toekomstige ondernemers uit te dagen hier het voortouw in te nemen? Hoe Maar ook vragen als: hoe kan moderne technologie (ICT, Sociale media) benut worden om het leer-en ontwikkelingsproces van boeren maximaal te ondersteunen?

Prioriteiten

- Prioriteit in het huidige landbouwsysteem de afstand burger-producent te verkleinen
- De veranderende waardeoriëntatie in de maatschappij op maat te bedienen met de juiste producten en diensten

Nederland en de internationale markt beiden uitdrukkelijk als onderdeel producenten te zien Is het scheppen van de juiste financieel-economische en institutionele randvoorwaarden om een transitie naar een duurzame landbouw mogelijk te maken. En daarbij kansen en belemmeringen in kaart te brengen.

Deelprogramma's en fasering

Deelprogramma	Onderzoeksfase NWO / KB	Ontwikkelfase PPS	Demonstratiefase PPS	Implementatiefase Valorisatie
Vernieuwing bedrijfssystemen en verdienvermogen van boeren				
Vernieuwen bedrijfssystemen	Genetische ontwikkeling van rassen en soorten die passen bij nieuwe teeltwijze of productiewijze	Ontwikkelen nieuwe teeltwijzen met toegevoegde waarde Ontwikkelen nieuwe productiewijzen met toegevoegde waarde	Ketenopbouw met nieuwe teeltwijzen en productiesystemen	Implementeren op grote schaal van nieuwe teeltwijzen en productiesystemen
	Innovatie a la Kipster;, maar ook biologische producten van een duurzaamheidsprofiel voorzien (streepjescode qua duurzaamheid ; milieukosten en sociale kosten);	Ontwikkelen nieuwe duurzame bedrijfssystemen die beter verdienvermogen voor ondernemers realiseren	Toetsen van nieuwe bedrijfssystemen	
Vernieuwende organisatie- en samenwerkingsvormen		Nieuwe samenwerkingsverbanden ontwikkelen en toetsen	Implementatie van nieuwe samenwerkingsverbanden	
Waardecreatie in de keten	Inpassing maatschappelijke waarden en concerns in het waardencreatie-proces in voedselsystemen	Analyse van publiek-private arrangementen voor prestatiebeloning m.b.t. milieu, klimaat, biodiversiteit en dierenwelzijnswaarden (eco-schema's; puntensystemen)	Pilotprojecten zoals Samenwerkingsproject FrieslandCampina en Natuurmonumenten om melkveehouderij milieuvriendelijker te maken. (Zie ook voorbeelden bij echte prijs)	Brede implementatie van waardencreatie
Meervoudige (cross-over) waarde creatie		Eerlijke en echte beloning meervoudige cross over waarde creatie in producten en diensten	Implementatie meervoudige cross over waardecreatie in producten en diensten	
Nieuwe onderscheidende product- en marktstrategieën op basis van kwaliteit	Transitie stappen van een kostprijs georiënteerd voedselsysteem naar een kwaliteit georiënteerd voedselsysteem	Kwaliteit georiënteerde interventies in het voedselsysteem ontwikkelen en toetsen	Implementatie van een kwaliteit georiënteerd voedselsysteem Voorbeeld verdienmodellen in een kwaliteit georiënteerd voedselsysteem	
Kennis en innovatie	Identificeren welke kennis ondernemers ontbreekt om naar kringlooplandbouw of kwaliteit georiënteerde voedselproductie te ontwikkelen	Inrichten van onderwijs, cursussen en online lesmateriaal om ondernemers te enthousiasmeren	Demobedrijven de ruimte geven om andere ondernemers te inspireren	

Deelprogramma	Onderzoeksfase NWO / KB	Ontwikkelfase PPS	Demonstratiefase PPS	Implementatiefase Valorisatie
Verbinden, communiceren en verleiden	Nieuwe concepten in verleiding, communicatie en educatie irt voedingsmiddelen Parameters voor ontwikkeling van een nieuwe eetcultuur Relatie voeding en gezondheid	Validatie nieuwe concepten in verleiding, communicatie met en over voedingsmiddelen Invloed van voedselomgeving op voedselkeuzegedrag	Verbinding tussen ondernemers in het voedselsysteem en consumenten realiseren Communicatie tussen partijen op gang brengen Interventies waarin nieuwe communicatie concepten worden ingezet Interventies waarin relatie voedingskeuze en gezondheid wordt gelinked	Uitdragen van opgedane ervaringen
Vernieuwing voedselsysteem en sociale innovatie				
Vernieuwen voedselsysteem	Aangrijpingspunten voedselsysteem voor een duurzamer, gezonder en circulair of andere relevante waarden gebaseerd voedselsysteem Visie ontwikkeling op het voedselsysteem	Sociale acceptatie van een waarden gericht circulair voedselsysteem Verbinding waarden van verschillende bedrijven in verschillende sectoren	Ontwerp waarden gebaseerd circulair voedselsysteem Stimuleren diversificatie in het voedselsysteem	Promotie campagnes
Internationalisering	Hoe kun je als individueel land, andere landen inspireren tot circulariteit implementeren in hun voedselsysteem?	Ontwikkeling en monitoren van internationale circulaire voedselsystemen en hun verdienvermogen	Demonstratie internationale kringloopsystemen	
Nieuwe samenwerkingsvormen en eerlijke prijs	Definitie eerlijke prijzen in verschillende markt(segment)en en ontwikkeling over de tijd Ontwikkel een framework om prijzen in ketens eerlijker te maken, ook voor producenten in het buitenland. Ontwikkelen methoden om de positie van zwakkere deelnemers / marktpelers te verbeteren Wat zijn trade-offs tussen eerlijkheid van prijzen en goede marktwerking?	Modelleren en berekenen eerlijke marktprijs in een perfecte markt informatiesysteem Effecten vergroten transparantie in prijzen in perceptie van eerlijkheid bij alle actoren in het voedselsysteem Ontwikkelen governance modellen om eerlijkheid te bevorderen Ontwikkelen beloningsmodellen voor eco-systeemdiensten/ biodiversiteit/ sociale externaliteiten zodat inspanningen op dit terrein beloond worden.	Testen van nieuwe samenwerkingsarrangementen/ meetlatten en frameworks mbt perceptie van eerlijkheid Binnenlandse en buitenlandse experimenten zoals Tierwohl (DId) en PlanetOn the way to PlanetPlante-Proof (RFC/ retail); Deltaplan biodiversiteit..); Voorbeelden van goede handels/beloningspraktijken Impactmeting van demonstraties op verbeterde eerlijkheidsperceptie van ketenpartijen op marktstructuur, gedrag en marktresultaten. Inzicht in prijsopbouw in de keten tbv transparantie	Living income / living wage Markttransparantie (Market outlook, Prijs- en marge-monitoring) Valorisatie van kennis

Deelprogramma	Onderzoeksfase NWO / KB	Ontwikkelfase PPS	Demonstratiefase PPS	Implementatiefase Valorisatie
Vv Nieuwe samenwerkingsvormen en eerlijke prijs		Vergelijking biologisch en gangbaar voedsel-systeem op eerlijkheid Meetlatten en indicatoren ontwikkelen om eerlijkere prijsvorming in agri-foodketens te bevorderen		
Echte prijs	<p>Monetarisatie van externaliteiten om thema's vergelijkbaar te maken (true pricing / true cost accounting) en scenario's ontwikkelen</p> <p>Internationale Standaardisatie methodiek voor true pricing</p> <p>Theoretische onderbouwing en keuzes tussen methodieken (rechten gebaseerd versus utiliteitsbasis).</p> <p>Specificiteit van prijzen (op welke geo-schaal)</p> <p>Impact van andere verdeelsleutels van kosten binnen schakels in de keten (% of vaste opslag).</p> <p>Allocatie principes om effecten naar verschillende co-producten toe te rekenen.</p>	<p>Uitwerking handelingsperspectief voor:</p> <ul style="list-style-type: none"> • bedrijven bij aankoop goederen • bedrijven bij aanpassing productieproces • consumenten bij aankoop voedsel • overheid (subsidie/ accijnzen / BTW/ regelgeving / shaming) • banken bij financiering bedrijven <p>Betekenis van true pricing voor de NL-se concurrentiepositie in food en non-food sectoren</p>	<p>Beprijzing externaliteiten</p> <p>Praktische toepassingen van true pricing voor bedrijven en overheid uitwerken.</p> <p>Interventies in thuismarkt en buitenhuishoudelijke markt om te toetsen of echte prijs praktisch geaccepteerd wordt</p> <p>Impact van communicatie over true pricing toetsen</p> <p>Echte prijs doorontwikkelen naar een keurmerk</p> <p>Toetsen hoe de verwaarding/ beprijzing van externe effecten op de meest efficiënte manier worden gedaan (gekoppelde betalingen, separate private en publieke beprijzing)</p>	<p>Omzet duurzaam voedsel stijgt (zie monitor duurzaam voedsel).</p> <p>Verbreden aantal bedrijven dat echte prijs voert</p>
Financiering transitie	Ontwikkelen nieuwe vormen van financiering	Implementeren en toetsen van nieuwe financieringsvormen	Demonstratie van nieuwe financieringsvormen	
Vernieuwen instituties en wegnemen institutionele belemmeringen		<p>Identificeren instituties en bijbehorende belemmeringen</p> <p>Ontwikkelen innovatieplan instituties</p> <p>Identificeren rolverdeling tussen instituties</p>	Implementeren nieuwe ondernemingsplannen instituties met rolverdeling	

Kennis/innovatie en onderwijssysteem		Ontwikkeling lesprogramma's	Testen lesprogramma's	Implementatie lesprogramma's
Vernieuwende vormen van publiek private samenwerking voor praktijk onderzoek		Ontwikkelen van nieuwe vormen van Publiek Private Samenwerking	Implementatie van nieuwe Publiek Private samenwerking	
Sociale innovatie	<p>Van sociale innovatie theorie naar het ontwerp van een sociaal innovatie model.</p> <p>Criteria voor sociale ondernemerschap ontwikkelen.</p> <p>Drivers en barrières voor burgers om aan de slag te gaan met sociale innovatie in het voedselsysteem.</p>	<p>Met burgers en ondernemers nieuwe bedrijfssystemen ontwerpen die sociale waarde verhogen en circulariteit.</p> <p>Strategie / aanpak onderzoeken voor langdurige levensvatbaarheid van nieuwe sociale ondernemingen in het voedselsysteem.</p> <p>Data verzamelen m.b.t. het aandeel sociale innovatie en sociaal ondernemerschap in het voedselsysteem.</p>	<p>Burgers en ondernemers experimenteren met de realisatie van co-gecreëerd ontwerpen.</p> <p>Met burgers de impact van voedselproducerende bedrijven op het milieu monitoren (zoals biodiversiteit en water/bodem/luchtkwaliteit) bij o.a. agro-ecologische en hightech systemen (burgerwetenschap).</p> <p>Experimenteren met het toevoegen van sociale ondernemingen in het bedrijveninformatienet.</p>	<p>Burger monitor systeem voor voedselproductie uitrollen.</p> <p>Lerende netwerken van nieuwe sociale ondernemers die voedsel produceren (zoals CSA).</p> <p>Het continue monitoren van een steekproef van sociale ondernemingen via het BIN.</p>

Positionering

Dit programma heeft raakvlakken met alle andere thema's binnen de Kennis- en Innovatie Agenda Landbouw, Water en Voedsel, omdat het vooral kijkt naar de systeemtransities die nodig zijn en werkt aan oplossingen voor belemmeringen die de transitie hinderen.

Kringlooplandbouw wordt in de visie voor primaire ondernemers in Nederland gepresenteerd als een interessante ontwikkelingsrichting. Tegelijkertijd – zo laten Maij et al (2019) zien – vraagt een transitie naar kringlooplandbouw om een terugverdienmodel dat aantrekkelijk is. In dit thema worden primaire ondernemers en andere ketenpartijen ondersteund bij het integraal realiseren van nieuwe verdienmodellen. Dit met als doel om van productiegroei naar waardegroei te komen en de noodzakelijke innovaties te realiseren. Daarnaast wordt in dit thema gewerkt aan systeemverandering en sociale innovatie, door het verbinden van burger met primaire ondernemers en door 'echte prijs' bepaling (true pricing).

Sterktes en zwaktes kennispositie en positie bedrijfsleven

In de afgelopen decennia zijn de marges op primaire bedrijven aanzienlijk afgenomen, waardoor innovatieruimte voor ondernemers ook kleiner is geworden. Dit thema beoogt bedrijven te ondersteunen bij het verbeteren van marges en – breder – het financieel economisch handelingsperspectief, door onderzoek naar nieuwe producten, -teelt- houderij- en bedrijfssystemen en samenwerkingsvormen. Daarmee kan Nederland aan vol-houdbare landbouw die meerdere maatschappelijke doelen dient en waarmee ons land een gidsland kan

zijn voor andere landen. Als zogenaamde 'first mover' creëert Nederland als aanbieder van integrale oplossingen nieuwe kansen in de internationale markt.

Samenhang met (bestaande) nationale en internationale agenda's

- Onderzoeksagenda TKI Agri&Food Klimaatneutraal (2018-2021)
- Strategische Kennisagenda Netherlands Centre One Health
- Visie LNV: "Landbouw, Natuur en Voedsel: Waardevol en verbonden"
- Nationale Wetenschapsagenda: duurzame productie van gezond en veilig voedsel
- Food 2030;
<https://ec.europa.eu/research/bioeconomy/index.cfm?pg=policy&lib=food2030>
- Green deal https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_nl